

8. Захараш М.П. Имя в истории медицины. Владимир Афанасьевич Караваев — к 200-летию со дня рождения / М.П. Захараш, Л.Г. Заверний, В.М. Мельник, Т.В. Тарасюк. — К. : ВД «Авіцена», 2011. — 256 с.
9. Коляденко В.Г. Декани медичного факультету Університету Св. Володимира (Національного медичного університету імені О.О. Богомольця. 1841–1919 / В.Г. Коляденко, Я.В. Цехмістер, О.П. Яворовський, І.М. Полякова. — К. : ВД «Авіцена», 2011. — 152 с.
10. Криштопа Б.П. Управління вищою медичною освітою в Україні: системно-історичний аналіз / Б.П. Криштопа // Український медичний часопис. — 2000. — № 3(17). — С. 132–138.
11. Поляченко Ю.В. Медична освіта у світі та в Україні : додипломна освіта, післядипломна освіта, безперервний професійний розвиток / Ю.В. Поляченко. — Книга плюс, 2005. — 384 с.
12. Сисоєва С.О. Інтерактивні технології навчання дорослих : навчальний посібник / С.О. Сисоєва. — К. : ВД «Екмо», 2011. — 324 с.
13. ЦГАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 421, 48–55 арк. Електронний ресурс. — Режим доступу : <http://tsdavo.gov.ua/>
14. Цехмістер Я.В. Допрофесійна підготовка учнів у ліцеї медичного профілю: теорія і практика : монографія / Я.В. Цехмістер. — К. : Наукова думка, 2002. — 621 с.
15. Цехмістер Я.В. Медична освіта на теренах України: історичний аспект / Я.В. Цехмістер // Неперервна професійна освіта, 2003. — № 1. — С. 38–46.

Рибалко Л.С., Куценко Т.В.

ПРОФЕСІЙНА САМОРЕАЛІЗАЦІЯ УЧИТЕЛІВ
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ
ЗАКЛАДІВ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ
(АКМЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

Суть професійної самореалізації учителів загальноосвітніх навчальних закладів розкрито з позиції акмеологічних ідей розвитку особистості, досягнення ідеалу досконалості, вдосконалення акме через професіоналізм. Виявлено структуру та функції професійної самореалізації учителя, які відбивають особливості пізнання й розкриття професійно-педагогічного потенціалу в різних видах педагогічної діяльності, відносини з учнями на партнерських засадах.

Ключові слова: самореалізація особистості, акмеологія, педагогічна діяльність, відносини вчителя з учнями, засоби позитивного впливу на розвиток особистості учня.

Сущность профессиональной самореализации учителей общеобразовательных учебных заведений раскрыта с позиции акмеологических идей развития личности, достижения идеала совершенства, усовершенствования акме через профессионализм. Определена структура и функции профессиональной самореализации учителя, которые отражают особенности познания и раскрытия профессионально-педагогического потенциала в различных видах педагогической деятельности, отношения с учениками на партнерских началах.

Ключевые слова: самореализация личности, акмеология, педагогическая деятельность, отношения учителя с учениками, средства положительного влияния на развитие личности ученика.

The essence of the professional fulfillment of secondary schools teachers is developed according to acmeological ideas of personal development, achieving the ideal of perfection, improving acme with professionalism. It is determined the structure and function of teacher professional fulfillment that reflect features of knowledge and the disclosure of professional and educational potential in different types of educational activities, relationships with students in partnership.

Key words: personal fulfillment, acmeology, educational activities, relationship between teacher and students, means of positive impact on personality of student's development.

Демократичні зміни, що відбуваються в освітньому просторі, стосуються визнання людини як найвищої цінності, її самоцінності й індивідуального розвитку. До сучасного вчителя висуваються вимоги щодо високої кваліфікованої підготовленості, професійної мобільності, постійного саморозвитку й творчого самовираження в педагогічній діяльності. Відомий український педагог В. Сухомлинський писав так: «Учительська професія — це людинознавство, постійне проникнення у складний духовний світ людини, яке не припиняється. Прекрасна риса — повсякчас відкривати в людині нове, дивуватися новому, бачити людину в процесі її

становлення — один із тих коренів, які живлять покликання до педагогічної праці. Я твердо переконаний, що цей корінь закладається в людині в дитинстві й отрочстві, закладається і в сім'ї, і в школі. Він закладається турботами старшими — батька, матері, вчителя, — які виховують дитину в душі любові до людей, поваги до людини» [61, с. 7–8]. Наведене цитування свідчить про те, що вчитель має бути зразком, певним ідеалом для наслідування учнями кращих рис особистості, а створення умов для самореалізації школярів вимагає високого рівня професіоналізму й педагогічної майстерності, що й забезпечується повноцінною професійною самореалізацією кожного вчителя.

Плине час і змінюються погляди, переконання, досвід сучасної молоді, яка прагне до нових змін, перетворень у різних сферах життєдіяльності. На сучасному етапі розвитку й модернізації освітнього простору особистість учителя займає першочергове місце і вимагає особливої уваги з боку суспільства, батьків, школярів, громадськості. Нині недостатньо вчителеві добре знати свій предмет, він має постійно вдосконалювати педагогічну майстерність, прагнути до професійного розвитку й самореалізації у педагогічній діяльності. Освітнянська спільнота занепокоєна виробленням спільних шляхів пошуку й розвитку творчої особистості вчителя, який передає кращі традиції українського народу, сприяє побудові демократичного суспільства нової України. У проєкті «Біла книга (Сили змін та вектори руху до нової освіти України)» (2009), Законі України «Про вищу освіту» (2014) йдеться про посилену увагу до підвищення професіоналізму вчителя, створення умов для його постійного самовдосконалення й саморозвитку [6; 20].

Як стверджують учені Л. Армейська, Н. Білик, В. Зеленьок, О. Мариновська, Л. Сущенко, професійний розвиток і самореалізація учителя здійснюються протягом його педагогічної діяльності, у процесі післядипломної перепідготовки та підготовки за державними стандартами і програмами, а також під час самоосвітньої пізнавальної діяльності [3; 7; 21; 51; 73]. Інтеграція України в європейське і світове товариство, соціально-економічні і духовні процеси, що відбуваються в суспільстві, побудова громадянського суспільства на засадах гуманізму й вільного вибору особистістю стратегії самореалізації творчого потенціалу актуалізують потреби підготовки нового покоління педагогічних працівників, разом з цим суспільству потрібні вчителі, які сприймають умови ринку, адаптуються до них, працюють на рівні вимог часу, постійно вдосконалюють професійно-педагогічний потенціал, максимально його реалізують у різних видах педагогічної діяльності,

досягають нових вершин. Учитель має бути готовим до співробітництва й партнерських стосунків, професійної та міжпрофесійної комунікації, які неможливі без опанування інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). На думку О. Мандражи, М. Фіцули та інших учених, учитель має постійно розвивати педагогічні здібності, до яких віднесено комунікативність, креативність, рефлексію, перцептивні, інтелектуальні, організаторські вміння [48; 78].

Цілком слушною є думка Є. Голобородько [13, с. 273], яка наголошує на можливостях післядипломної освіти, завдяки якій відбувається акмеологічний розвиток учителів-предметників. Учена зазначає, що слухачі — вчителі різних предметів, різних типів шкіл — мають педагогічний досвід, водночас викладачі закладів післядипломної освіти володіють новими технологіями, інноваційними підходами до навчання і виховання молоді. Така співпраця є плідною, оскільки викладачі та вчителі обмінюються досвідом, розкривають і реалізують внутрішній потенціал у педагогічному процесі.

Педагогічні аспекти розв'язання проблеми професійної самореалізації педагогічних працівників, майбутніх учителів започатковано в наукових працях З. Крижановської, Л. Рибалко, Н. Самохіної, К. Сергеева, І. Харкавців, в яких досліджуються мотиваційні чинники професійної самореалізації особистості та роль педагогічної творчості в розкритті її професійно-педагогічного потенціалу [38; 63–66; 69; 70; 81].

На акмеологічний підхід посилалися вчені В. Вакуленко, Г. Коваленко, О. Гречаник, Л. Рибалко, Х. Шапаренко, які підготовку чи перепідготовку педагогічних працівників пов'язують з проблемою професійної самореалізації особистості, її досягненням акме-вершин, формуванням акмеологічної компетентності, акмеологічної позиції учителя [8; 14; 66; 82].

З позиції акмеологічного підходу вчитель та учні є суб'єктами освітнього процесу, які прагнуть до саморозвитку, постійно вдосконалюють власний потенціал, максимально розкривають природні здібності. На нашу думку, використання акмеологічного підходу в педагогічній діяльності вчителя підвищить рівень його професійної самореалізації в різних видах педагогічної діяльності, що й забезпечить продуктивне навчання і виховання учнів. Реалізація акмеологічного підходу в педагогічних дослідженнях стала можливою завдяки розвитку акмеології як науки про шляхи досягнення особистістю нових вершин розвитку в житті та професійній діяльності. Президент Української академії акмеології (м. Київ) В. Огнев'юк стверджує: «Акмеологія є сферою

наукових знань про людину, що виявляє закономірності, фактори та умови самореалізації творчого потенціалу особистості на шляху до вищих досягнень діяльності як професійної, так і непрофесійної, а також закономірності, фактори та умови прогресивного розвитку соціальних спільнот» [57, с. 3]. У дослідженні враховуємо той факт, що об'єктом акмеології є зріла особистість, яка постійно прагне до саморозвитку й досягає акме-вершин у будь-яких видах діяльності, а її досягнення збагачують й примножують корисні надбання людської спільноти, а предметом — закони та закономірності, умови та фактори, які сприяють розвиткові як окремої особистості, так і суспільства. У педагогічній акмеології учитель виступає суб'єктом педагогічної діяльності, а його зростання до акме-вершин залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників.

З позиції акмеологічного підходу професійну самореалізацію вчителя визначено як здатність розкривати професійно-педагогічний потенціал у роботі з учнями, самопідготовці. До акмеологічних засад віднесемо основні ідеї акмеології, педагогічної акмеології, які відбиваються в меті, завданнях, закономірностях, вимогах, змісті, методах і формах професійної самореалізації вчителів загальноосвітніх навчальних закладів (ЗНЗ). У дослідженні посилаємося на базові ідеї педагогічної акмеології, зазначені в наукових працях В. Вакуленко, Є. Говобородько, В. Максимової, Н. Полетаєвої, Л. Рибалко, Х. Шапаренко [8; 13; 46; 65; 82]. Це ідеї розвитку особистості, досягнення ідеалу досконалості, вдосконалення акме через професіоналізм.

Розвиток особистості вчителя відбувається безпосередньо під час педагогічного процесу, оскільки навчання і виховання сучасних учнів вимагають нових підходів, швидкого реагування на обставини, сформованих умінь саморегуляції та самоорганізації. Цілком поділяємо думку акмеологів В. Максимової та Н. Полетаєвої [46], які вважають, що провідною умовою досягнення якісних перемін в освітньому просторі є розвиток суб'єктів педагогічного дослідження. З позиції акмеологічного підходу суттєво важливою є післядипломна освіта вчителів, які підвищують кваліфікацію, набувають нових спеціалізацій у педагогічній діяльності, поєднують педагогічну та управлінську діяльності. Професійна зрілість учителя виявляється завдяки досягненням у практичній діяльності, а саме: розробці нових авторських навчальних програм, засвоєнню нових освітніх програм профільного навчання, упровадженню інноваційних технологій у педагогічний процес, вихованню життєво необхідних якостей школярів. По суті,

професійна самореалізація вчителя є не лише показником його фахової зрілості, але й показником успішності школярів, їхньої підготовленості до вибору професії та життєвого самовизначення.

Нам імпонує думка вище названих авторів у тому, що вчителів слід готувати до реалізації ними акмеологічного підходу у практичній діяльності, тобто: читати цикл семінарів по акмеології освіти та управління якістю освіти, залучати відомих методистів до поширення акмеологічних ідей в освітянському просторі, систематично проводити індивідуальні та колективні консультації для педагогічних працівників, знайомити вчителів з методиками самоаналізу та самооцінки, стимулювання до саморозвитку, розробляти методичні рекомендації щодо складання авторських освітніх програм, їх презентації, організувати зустрічі з відомими вчителями-новаторами.

Ідеалом досконалості, по суті, є вчитель, який відповідає вимогам новітньої школи, розуміє потреби сучасної молоді, готовий безкорисно допомагати учням. Про гармонію серця й розуму писав відомий український педагог В. Сухомлинський, який наголошував на тому, що, з одного боку, вчителеві не можна бути холодною, байдужою людиною, безпристрасного вчителя діти не люблять, ніколи не розкривають серця перед ним, а з іншого — вчителеві треба вміння контролювати свої сердечні поривання розумом, не піддаватися емоційній стихії, обачливо ухвалювати рішення, що стосуються неправильних учнівських вчинків. Актуальними є слова досвідченого вченого: «Мистецтво та майстерність педагога саме й полягає в умінні поєднувати сердечність з мудрістю» [61, с. 9].

Виявленню суті самореалізації особистості сприяє логіко-семантичний аналіз поняття. Семантичний аналіз дозволяє поглибити розуміння змісту наукового визначення. Самість у філософських та психологічних концепціях К. Юнга — різновид архетипу, що становить центр, у якому поєднуються цілісність усвідомленого психічного життя людини, поняття філософії Гайдеггера, що позначає буття Я (самобуття). Особистісна самість (Ich-selbst) у такій філософській концепції трактується як існування буття, «турботи» (буття суцього як людського існування, стосовно оточуючого світу, трактованого як «стурбованість», а до іншої людини — як «загальна турбота») [77, с. 168].

В американському психологічному та психоаналітичному словнику (1958) поняття «самореалізація» визначається як «збалансоване і гармонійне розкриття всіх аспектів особистості, розвиток генетичних і особистісних можливостей» [86, с. 488], у психологічному словнику (1971) поняття «самореалізація» ототожнюється з поняттям

«самоактуалізація» й визначається як «тенденція особистості розвивати власні таланти й можливості» [84, с. 537]. В Оксфордських словниках (1986, 1989, 1991) — як «упевненість у своїх можливостях і власних ресурсах [85, с. 751], «реалізація власних зусиль людини, можливостей розвитку «Я»» [87, с. 921], «опора на власні ресурсні сили, незалежність» [88, с. 1317].

Педагогічні словники визначають самореалізацію особистості як «прагнення людини до якомога повнішого виявлення і вияву своїх можливостей, нахилів, здібностей, якостей особливостей, як одне з виражень соціальних потреб людини» [35, с. 36], «найбільш повне виявлення особистістю своїх індивідуальних і професійних можливостей» [32, с. 176], «процес змін у розвитку, який полягає у внутрішньому удосконаленні особистості (у протилежність до процесів деградації), прагненні до конструювання власної особистості через обрані зразки» [10, с. 154], «одну із цілей педагогічного процесу, яка допомагає особистості здійснювати свої позитивні можливості, розкрити задатки і здібності» [60, с. 528].

Термін «реалізація» походить від латинського слова «realis» і в соціологічному, енциклопедичному і тлумачному словниках визначається як «здійснення будь-чого, втілення в життя певного плану, проекту, ідеї, намірів тощо [71, с. 292], а «реалізуватися» — як «здійснюватися, ставати реальним, втілюватись у життя» [11, с. 1018].

Ідея самореалізації особистості зародилася у філософських системах минулого. Так, у філософії Заходу учіння про самореалізацію належить Аристотелю; у давньоіндійській та давньокитайській філософіях самореалізація пов'язується з самовдосконаленням духу й тіла людини; у Ф. Бекона, Л. Фейєрбаха — з призначенням людини; у Гегеля — з саморозвитком абсолютної ідеї [76].

Відомі українські філософи минулого В. Винниченко, М. Бердяєв, М. Коцюбинський, Г. Сковорода, Л. Українка та інші розуміли самореалізацію як практичну діяльність, що спрямована на розкриття суті людини, пошуки нею сенсу життя, виконання вищого призначення, виявлення і розвиток власних потенціалів на шляху «руху до себе» [25, с. 890–957]. Так, М. Бердяєв, представник Київської групи екзистенційно-гуманістичної філософії, проповідував ідеї свободи, творчості, особистості, мети історії, її смислу. Основним предметом філософії, на думку відомого філософа, є людина як особистість (альтернативна людині — індивіду, біосоціальній, матеріальній істоті), яка є «неосяжною духовною безоднею», що корениться у свободі. Творчій активності особистості, свободі протистоїть «об'єктивізація», що призводить

до «спадання» свободи в «необхідність», до «відчуження» власного «Я». В. Винниченко вважав, що людина має жити у «злагоді» сама із собою, з природою, з іншими людьми, з нацією. Саме в цьому є коріння одного із провідних принципів етики — «чесності з собою». М. Коцюбинський ратував за повернення людини до природи, «перенесення її, так би мовити», в саму людину, установлення постійного діалогу з природою не як із байдужим буттям, а як зі своїм «внутрішнім». Українського мислителя вабили не зовнішні (природно-соціальні) спонуки людської поведінки, а саме внутрішні, згідно з якими реалізується індивідуально-неповторне особистості, створюється її внутрішній світ. Людина прагне повноти буття, встановлює зі світом діалогічні стосунки. Міфологічно-атеїстична ідея органічної «сродності» людини з природою, антропологічної наповненості природи проймає зміст драматичного твору Л. Українки «Лісова пісня».

Інноваційна людина, як зазначає відомий сучасний український філософ В. Кремень, є більш вільною в реалізації повсякденних потреб, у спілкуванні та освіті, у прагненнях до розваг, у моді, в мистецтві, що й свідчить про звільнення особистого «Я». «Сучасна інноваційна особистість — не просто продукт мегаполісів і «масової культури», а є проектом в умовах глобалізації та інформатизації. Нині на перше місце виходить вибір проекту, автором якого є сама людина. Мається на увазі конкретна технологія розробки та реалізації такого проекту, що включає вибір життєвої стратегії, формування, позиціонування і просування певної репутації. Йдеться про формування власної загребуваності, попиту на себе як на ринку праці, так і в соціальних, культурних, політичних відносинах, особистому житті. Для того, щоб реалізувати своє «Я», досягти певних результатів, треба повідомляти про себе, виводити себе в інформаційний, економічний, соціально-політичний простір» [37, с. 19].

У філософії процес самореалізації особистості розкривається на основі теорії «опредметнення-розпредметнення», суть якої полягає в тому, що особистість розпредметнює соціальний досвід тим самим опредметнює свою природну суть. Сучасний представник такої теорії В. Муляр [55] вважає, що самореалізація особистості є ієрархічною структурою, індивідуальним процесом практичного втілення сутнісних сил особистості у практичній діяльності. На основі інтеріоризації зовнішньої соціальної діяльності відбувається перетворення внутрішніх структур людської психіки, тобто сутнісних сил особистості. Самореалізація є екстеріоризацією внутрішніх структур людської психіки у предметно-практичній діяльності.

У зарубіжних гуманістів-психологів А. Адлера, А. Маслоу, К. Роджерса, В. Франкла самореалізація ототожнюється з самоактуалізацією людини, сенсом її буття [1; 53; 67; 80]. У психології феномен самореалізації особистості розглядається як важлива форма виявлення особистістю сутнісних сил (Б. Ананьєв, Л. Виготський, Д. Леонт'єв, С. Рубінштейн, Б. Теплов) [2; 12; 42; 68; 74].

У наукових джерелах самореалізація розглядається як «проба і розгортання наявних у людини потенцій» (Ю. Орлов) [58], а в інших — як самоствердження, прагнення людини до самоздійснення, реалізації себе в об'єктивному світі, привласнення індивідом своєї діяльнісної суті, «здійснення можливостей розвитку «Я» за допомогою власних зусиль, співтворчості з іншими людьми (оточенням), соціумом і світом у цілому» (Л. Коростильова) [34].

У психології проблема самореалізації особистості розглядається в контексті самосвідомості людини, її «Я»-концепції. На думку В. Маралова [49, с. 21], структуру самосвідомості людини утворюють «Я»-концепція, образ «Я», уява про себе, «Я» (об'єкт), «Я» (суб'єкт). Внутрішніми спонукальними чинниками самореалізації особистості є ступінь самопізнання потенційних можливостей, усвідомлення шляхів їх реалізації на теперішній час, рівень сформованості рефлексії минулих дій і поведінки, схильність до уяви себе в майбутньому.

На особливу увагу заслуговує педагогічний аспект професійної самореалізації учителів, оскільки результати навчання і виховання школярів у відомій мірі залежать від особистості педагога, його професіоналізму, педагогічної майстерності. Як зазначає Л. Карпова, гуманізм педагога виявляється, перш за все, в тому, що він створює умови для розвитку особистості учня, його природних нахилів і здібностей [28, с. 1]. Однак учень наслідує свого вчителя, його поведінку, дії, прагнення постійно розкривати власний потенціал у професійній діяльності. І тому, вчителю необхідно бути зразком самоактуалізованої людини (А. Маслоу), яка постійно прагне досягати нові вершини, зростати у професійному плані.

У проведених дослідженнях йдеться про актуальність й доцільність вивчення творчої самореалізації учителів. Так, І. Ісаєв, М. Ситнікова [22, с. 49] відзначають, що самореалізація особистості є специфічною галуззю педагогічного дослідження, а особливістю педагогічної діяльності можна назвати педагогічну взаємодію вчителя та учнів, під час якої розкриваються потенційні можливості суб'єктів освітнього процесу. Учитель, який стимулює учнів до творчої самореалізації, має по творчому реалізовувати себе у професійній діяльності.

Зв'язок самореалізації особистості та професійної діяльності знаходимо у працях Р. Ішмухаметова [23, с. 75–78], який вважає, що в межах професії розвиваються здібності, відбувається кар'єрне й особистісне зростання, досягається певний соціальний статус, забезпечуються фінансові основи життєдіяльності, а використання власних професійних навичок є суттєвим фактором досягнення успіху у професійній діяльності. У процесі та в результаті професійної самореалізації у людини формується самосвідомість, яка виявляється в усвідомленні власної належності до обраного фаху діяльності, знаннях про ступінь відповідності професійним еталонам, визнанні у професійній групі, свого місця в системі професійних ролей, уявленнях про себе та свою роботу в майбутньому. Проте не всі професійні дії, на думку автора, можна пов'язувати із самореалізацією людини, а лише ті, які викликають інтерес і приносять їй задоволення. «При цьому важливо, щоб основа привабливості була забезпечена розумінням загальної соціальної та індивідуальної цінності праці. Домінування праці в ієрархії цінностей практично є гарантією успішної самореалізації» [37, с. 76].

На думку І. Ісаєва та М. Ситнікової [22], суть самореалізації особистості вчителя полягає в тому, що зовнішнє (об'єктивне), тобто педагогічний досвід, переломлюється через внутрішнє (суб'єктивне), стає його надбанням, переводиться в галузь свідомості вчителя, щоб знайти своє вираження в результатах подальшої інноваційної діяльності. Внутрішній зміст учені розглядають як сукупність цінностей:

— цінності-цілі, які розкривають значення й смисл цілей професійної самореалізації в педагогічній діяльності;

— цінності-відносини, що розкривають значення і смисл відносин для професійної самореалізації вчителя, створення ним умов для саморозвитку школярів, систему відносин до себе, до професійної діяльності вчителя, до суб'єктів освітнього процесу;

— цінності-знання, котрі розкривають значення і смисл предметних і психолого-педагогічних знань у процесі здійснення професійно-педагогічної діяльності та знань про природу людини, її індивідуально-особистісні якості, необхідні для роботи вчителя;

— цінності-засоби, що розкривають значення і смисл способів і засобів здійснення професійно-педагогічної діяльності, реалізації концепції педагогічного спілкування, педагогічної техніки і технології, педагогічного моніторингу й самомоніторингу;

— цінності-якості, які дозволяють успішно здійснювати педагогічну діяльність; до таких якостей учені відносять: високу культуру

володіння методологічними, фактологічними, інструментальними знаннями, прагнення до постійного відновлення знань, уміння використовувати знання в різних ситуаціях, виходити за межі відомого, поглиблюватися в суть проблеми, приймати рішення, виробляти спільну позицію, усувати перешкоди, вдосконалювати кращі риси.

У педагогічних цінностях особистість опредмечує свої індивідуальні сили, впливає на інших, творить себе, проектує власний розвиток, реалізує себе в діяльності.

У Новому тлумачному словникові (2008 р.) поняття «структура» визначається як «взаєморозміщення та взаємозв'язок складових частин цілого; побудова; устрій, організація чого-небудь; форма» [56, с. 467], поняття «реалізувати» — «здійснювати, робити реальним, втілювати що-небудь у життя, виконувати завдання, плани тощо» [56, с. 104], а поняття «функція» — «явище, яке залежить від іншого явища, є формою його виявлення і змінюється відповідно до його змін» [56, с. 675].

У дослідженні В. Гриньової [15] зазначено, що підвалинами педагогічної культури вчителя є його власна професійно-педагогічна діяльність, розвинене педагогічне мислення, способи діяльності вчителя, ціннісні відношення, які мають місце в суспільстві. Цінним є те, що авторкою розроблено й теоретично обґрунтовано модель педагогічної культури, що включає сукупність відносно-статичних (структурних) і процесуальних (функціональних) компонентів, які розкривають різноманітність відношень і зв'язків між ними.

Структура самореалізації особистості за Л. Левченко [41] формується через особистість і діяльність: це послідовні акти самопізнання, самооцінки, прояву творчої активності, самостійності, самовираження. Творча самореалізація відбувається як практичний, продуктивний процес вже на основі підготовки, мобілізуючої роботи самоактуалізації, а також реалізація внутрішнього потенціалу особистості, що відбувається шляхом розв'язання досить гострих суперечностей між «Я»-ідеалом та «Я»-реальністю.

У межах дослідження структура професійної самореалізації учителя має вибудовуватися на основі структури педагогічної діяльності (І. Зязюн, Н. Кузьміна, А. Маркова) [39; 52; 61]. У широкому розумінні педагогічна діяльність розглядається як діяльність, метою якої є навчання й виховання підростаючого покоління. Існують різні підходи до розуміння будови педагогічної діяльності: структурний, функціональний, рефлексивний. Відповідно до структурного підходу до головних її складових відносять: мету та мотиви, сукупність педагогічних дій, педагогічні вміння й навички.

На основі аналізу праць З. Крижановської, Л. Рибалко [38; 63] структуру професійної самореалізації учителів ЗНЗ подамо як мету, завдання, потреби, мотиви самореалізації, установку на самоздійснення, а також конкретні дії: самопізнання (зрозуміння, розпізнавання себе на основі рефлексії, самоаналізу, самоідентифікації), самоактуалізація (активізація внутрішнього потенціалу, розкриття власної «Я»-концепції), самореалізація на основі виявлених потенційних сил (передбачення, чітке налагоджування, впорядкування сутнісних сил, спрямування їх на максимально повне розкриття у професійній діяльності), самовдосконалення (коригування власних потенційних здібностей на основі самоконтролю й адекватної самооцінки) і саморозвиток (поступовий рух і позитивна динаміка виявлення внутрішніх сил людини, що приводить до «розквіту» власних здібностей); результат професійної самореалізації особистості як новий продукт професійної діяльності. Приєднуємося до думки авторів у тому, що специфіка самореалізації особистості в кожній професії зумовлена вимогами конкретної професії, індивідуальними характеристиками фахівців. Професійна самореалізація вчителів — це розвинена професійна самосвідомість, педагогічна спрямованість, сформовані професійно-педагогічні знання й уміння, навички на творчому рівні, високий ступінь емоційної стійкості та самоконтролю. По суті, професійна самореалізація вчителя є усвідомленою, цілеспрямованою об'єктивацією тих професійно-особистісних якостей, які сприяють його релевантному самовираженню у професійній діяльності через формування власної системи мотивів та визначення способів їх реалізації (рис. 1).

Як відомо, мета — це прогнозований людиною результат її діяльності з певним об'єктом. Результат діяльності демонструє зміни, що відбуваються з об'єктом під час взаємодії людини з ним. Педагогічну мету слід розглядати як зміни, які прогнозує педагог у розвитку особистості учня як суб'єкта педагогічного процесу та саморозвитку.

Структура професійної самореалізації особистості виявляється у предметній галузі. Професійну самореалізацію вчителя розглянемо на прикладі методичної роботи ЗНЗ. Метою професійної самореалізації учителів у системі методичної роботи ЗНЗ є формування їхньої методичної компетентності як складової загалом професійно-педагогічної компетентності, а завданнями — вдосконалення педагогічної майстерності, активізація творчого потенціалу, формування здатності застосовувати в педагогічній діяльності інноваційні технології, вивчення передового досвіду відомих учителів-методистів.

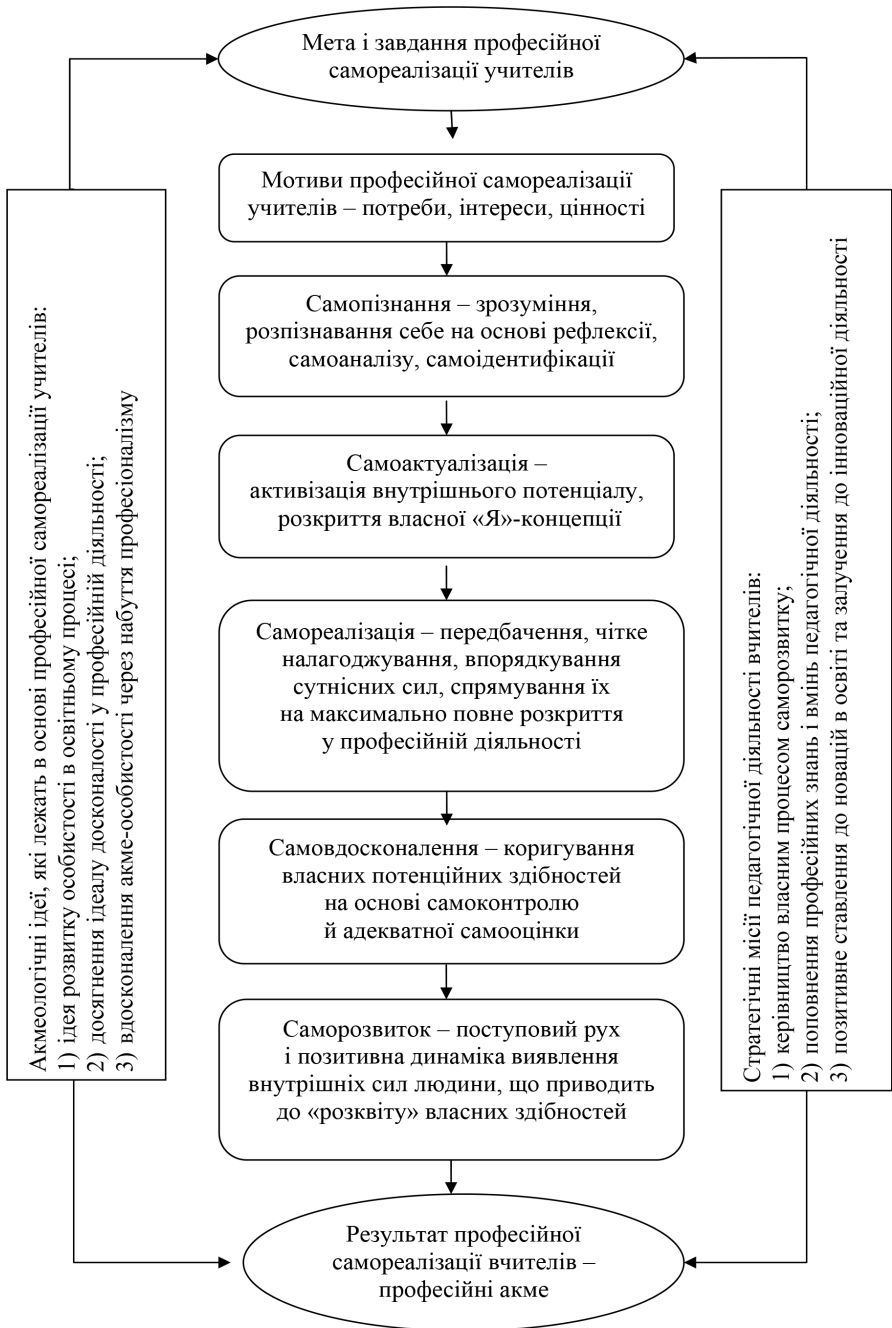

Рис. 1. Схема професійної самореалізації учителів загальноосвітніх навчальних закладів на акмеологічних засадах

Мотиви педагогічної діяльності як її невід'ємні складові — це внутрішні рушійні сили, що спонукають педагога до професійної діяльності. Мотивами можуть бути ідеали, професійні інтереси, переконання, соціальні установки та професійні цінності педагога. Внутрішня мотивація пов'язана зі змістом педагогічної діяльності і ґрунтується на потребах у спілкуванні з дітьми та їхніми батьками, колегами. Зовнішня мотивація зумовлена чинниками, які не мають безпосереднього зв'язку із професійною діяльністю, наприклад, мотиви соціального престижу, потреба у владі. Існує залежність між типом мотивації педагогічної діяльності та задоволеністю професією [61, с. 15].

Успішність професійної самореалізації учителів залежить від їхнього ставлення до виконання різних видів педагогічної діяльності. На основі аналізу результатів пілотного дослідження зазначимо, що опитані вчителі (106 осіб), які мають стаж педагогічної роботи до п'яти років, до методичної роботи ставляться позитивно, а її значущість розкривають через:

— підвищення загалом професійної компетентності та майстерності кожного вчителя, створення фахового арсеналу, формування професіоналізму, набуття педагогічного та організаційного досвіду роботи (47,2 %);

— потреби у творчому розвитку вчителя, «оскільки сучасному суспільству не потрібен безініціативний виконавець своєї роботи, а потрібний вчитель-професіонал, який знає, як допомогти дитині, поглибити та розширити знання», «адже сьогодні вчитель має комплексно та творчо розв'язувати професійні завдання, бути на високому професійному рівні» (22,6 %);

— розширення методичної компетентності, яка полягає у плано-мірному і методичному проведенні уроків, ґрунтується на досягненнях науки, передового досвіду і конкретному аналізі роботи вчителів; «методична робота потрібна для того, щоб учитель мав можливість розвиватися, знайомитися з новими методами викладання навчальних предметів, а також для збагачення знання, що необхідно для розробок поурочних планів, тестових завдань, позакласних заходів»; «в університетах одна теорія, а потрібна практична методична допомога вчителю у проведенні турнірів, олімпіад, різних конкурсів» (17,0 %);

— структурування власного педагогічного досвіду, планування досягнення високих результатів педагогічної діяльності, співпрацю з колегами, взаємообмін досвідом викладання навчальних предметів (9,4 %).

Певна частина респондентів (3,8 %) не розуміє практичної необхідності у проведенні методичної роботи, вважаючи, що її основи були

отримані у професійній підготовці та кожен учитель має займатися самоосвітою, яка й дає можливість поповнювати методичні знання й уміння вчителя.

Цілком погоджуємося з К. Сергєєвою в тому, що професіоналізм не можна обмежувати лише високим рівнем оволодіння фаховою майстерністю, його необхідно розглядати як «здатність до якісного виконання професійних завдань та творчого застосування набутих професійних компетенцій, успішність у міжособистісній взаємодії, здатність до саморозвитку та самокорекції, особливу мотиваційну спрямованість» [70, с. 6].

Самопізнання як здатність ототожнювати себе із професією вчителя, усвідомлювати значущість розвитку власної «Я»-концепції в педагогічній діяльності, виявляти і зіставляти власні здібності з вимогами фахової підготовки є складовою структури професійної самореалізації учителя (Ю. Єрмак) [18].

Не обмежуючись наведеним визначенням самопізнання в наукових дослідженнях [18], відзначимо його суттєву особливість — це виявлення перешкод, що заважають успішній професійній самореалізації учителів. У науковій літературі [23, с. 70] описані бар'єри самореалізації особистості, а саме: смислові (невизначені цінності й сенс життя, відсутність сформованої «Я»-концепції), інтелектуальні (недостатній рівень інтелектуальної активності та самопізнання, схильність до негативного мислення), емоційні (тривожність, нестійка емоційна стійкість), вольові (слабка сила волі, невпевненість у власних силах, неадекватна самооцінка).

У дослідженні Л. Кравець [36] зазначено, що джерелами визначення змістових аспектів педагогічної саморефлексії виступають складові відповідної професіограми, твори класиків педагогіки і представників інноваційної думки, оскільки за умови усвідомленого прийняття та позитивного відношення до тих чи інших зовнішніх вимог професії учитель буде відчувати потребу в самореалізації. При цьому саморефлексія знаходить свій предмет в образі «Я»-ідеальне та стає спонукальним чинником самореалізації особистості. Педагогічна цінність саморефлексії полягає в усвідомленні своїх особистісних якостей у зв'язку зі специфікою фаху, етапами власного професійного шляху і педагогічного досвіду загалом, імовірними успіхами і труднощами в роботі, власними рисами як суб'єкта відповідної сфери діяльності.

У науковій праці Г. Лисовенко [43] уточнено, що самоаналіз уроку — це комплексний підхід, в якому тісно пов'язані між собою психологічний, педагогічний, змістовний, методичний і предметний аспекти.

Самоаналіз уроку для вчителя має першочергове значення, оскільки він має можливість «поглянути» на свій урок зі сторони, оцінити його значення загалом, цілеспрямовано осмислити сукупність власних теоретичних знань, способів, прийомів роботи в їх практичному переломленні у взаємодії з класом і конкретними учнями. Самоаналіз уроку має стати для вчителя рефлексією, яка дозволяє вчителю оцінити свої сильні та слабкі сторони, визначити нереалізовані резерви, уточнити окремі моменти, індивідуальні стилі діяльності. Самоаналіз уроку як процес усвідомлення і самопізнання формує в учителя аналітичні здібності, розвиває інтерес і визначає необхідність вивчення проблеми навчання і виховання.

Самоактуалізація як активізація внутрішнього потенціалу, розкриття власної «Я»-концепції учителем є його внутрішньою потребою, відчуттям того, що потрібно для повноцінної професійної самореалізації. Так, опитані нами респонденти також відзначили, що їм не вистачає для професійної самореалізації в методичній роботі: а) умов для безперервної освіти і вдосконалення системи стимулювання творчо працюючих учителів (34,0 %); б) семінарів, тренінгів, консультацій по сучасним технологіям та методам, підтримки, «методисти мають проводити заходи, майстер-класи, щоб вчити молодих учителів, як треба працювати з дітьми, адже це дає можливість більш ретельно розбирати різні питання методичної роботи» (24,5 %); в) якісних методичних рекомендацій щодо проведення уроків, спілкування з дітьми (18,7 %); г) своєчасного поширення інформації методичним центром, своєчасного оголошення про заходи, зміни у програмі (15,1 %); д) багато паперів, оформлення яких заважає педагогічній роботі, вчителів потрібно більше часу приділяти творчості та самоосвіті, а також існує зайва кількість конкурсів для дітей, що обтяжує роботу педагогічних працівників і стомлює учнів (7,7 %).

Безпосередньо професійна самореалізація вчителя відбувається як прогнозування позитивних результатів педагогічної діяльності, чітке налагоджування, впорядкування сутнісних сил, спрямування їх на максимально повне розкриття в учительській професії. У праці «Як удосконалювати самого себе» І. Томан [75] душевну рівновагу людини описує як явище, схоже на її саморегуляцію, стан поміркованих дій і вчинків. На основі самопізнання людина має цілеспрямовано й систематично вчитися позитивно мислити, не допускати, щоб нею оволодівали неприємні думки, негативні емоції. Людині конче потрібно підкріплювати власні зусилля найрізноманітнішими засобами, наприклад, прослуховування вдало підібраних музичних записів.

У працях З. Крижановської, І. Харкавців [38; 81] наголошено на тому, що самовдосконалення є необхідною структурною складовою професійної самореалізації особистості вчителя, яка впливає на успішність її здійснення. Погоджуємося з думкою І. Харкавців [81], яка вважає, що ефективне самовдосконалення суб'єктів освітнього процесу можливе за умови адекватного стимулювання. Для вчителів, на думку автора, найбільш дієвим є стимулювання з боку керівництва навчального закладу, при якому мають ураховуватися здобутки психолого-педагогічної науки і прогресивний досвід управління персоналом. Однак зауважимо, що для стимулювання важливим є внутрішній настрій учителя підвищувати професіоналізм і педагогічну майстерність, його зацікавленість результатами педагогічної діяльності, як у духовному, так і в матеріальному сенсі. Найбільш дієвими заходами стимулювання є ті, які задовольняють потреби професійної самореалізації учителів у різних видах педагогічної діяльності.

Самовдосконаленню вчителя допомагає ситуація успіху, яку він створює для себе та для учнів. А. Белкін [4] головний зміст діяльності вчителя вбачає в тому, щоб створити кожному вихованцеві ситуацію успіху. На думку вченого важливо розділити поняття «успіх» і «ситуація успіху». Ситуація успіху — це сукупність умов, що забезпечують успіх, а сам успіх — результат такої ситуації. Ситуація — це те, що здатний організувати вчитель: переживання радості, успіху. Завдання вчителя полягає в тому, щоб дати кожному вихованцеві можливість пережити радість досягнення, усвідомити свої можливості, повірити в себе. Із психологічного погляду, як вважає А. Белкін, успіх — це переживання стану радості, задоволення від того, що результат, до якого особистість прагнула у своїй діяльності, або збігся з її очікуванням, сподіваннями (з рівнем прагнень), або перевершив їх. На основі цього стану можуть сформуватися нові, сильніші мотиви діяльності, змінюється рівень самооцінки, самоповаги. У тому разі, коли успіх стає стійким, постійним, може розпочатися своєрідна ланцюгова реакція, що звільняє колосальні, приховані до певного часу можливості особистості, які містять величезний заряд людської духовної енергії. З педагогічного погляду ситуація успіху — це таке цілеспрямоване, організоване поєднання умов, за яких створюється можливість досягти значних результатів у діяльності як окремої особистості, так і колективу в цілому.

У дисертації О. Гусак [17] доведено, що ситуація успіху допомагає вчителю освоювати нові способи діяльності, стимулює активність й сприяє усвідомленню й удосконаленню образу власного «Я» відповідно до професійних вимог. Створюючи ситуації успіху, вчитель

опиняється перед вибором мети, засобів її досягнення, що сприяє розвитку відповідальності за прийняття рішення в здійсненні певних дій, підвищенню рівня досягнень, домагань, самооцінки, формуванню оптимістичної перспективи щодо результатів діяльності, професійної позиції, орієнтуванню на співробітництво. Завдяки ситуаціям успіху підвищується самоповага вчителя, його впевненість у «завтрашньому дні».

Учена Я. Москальова [54] акцентує на тому, що саморозвиток має бути невід'ємною частиною життєдіяльності кожного вчителя, оскільки специфіка його професії полягає в тому, що він працює з людиною, а тому його власна особистість є важливим і міцним «робочим інструментом». Разом з тим, продовжує авторка, чим досконалішим є такий інструмент, тим успішнішим буде професійний результат. Саморозвиток у професійній діяльності вчителя є обов'язковою передумовою процесу досягнення професіоналізму та показником суб'єктності на всіх етапах його безперервної педагогічної освіти.

У працях О. Колодницької, Я. Москальової [33; 54] розглянуто професійний саморозвиток учителя як процес, спрямований на становлення, інтеграцію та реалізацію у педагогічній діяльності професійно значущих особистісних рис, професійних знань, умінь і навичок з метою власного вдосконалення і самореалізації на основі внутрішньо значущих факторів і зовнішніх впливів. У таких дослідженнях акценти розставлені на процесі саморозвитку, а самореалізація особистості є його метою. Так, Я. Москальова [54] до механізмів саморозвитку особистості відносить: самопізнання (рефлексія, самоприйняття, самоспостереження, самооцінка) — націленість людини на пізнання своїх потенційних й актуальних можливостей і якостей; самоорганізація — проектування набуття нових якостей і здібностей, саморегуляція та самоконтроль власних дій, психічних станів; самоосвіта — самонавчання й самовиховання; самореалізація як діалектична мета саморозвитку.

На відміну від проведених досліджень саморозвиток особистості розглядаємо складовою професійної самореалізації учителів, що забезпечує динаміку сформованості професіоналізму й педагогічної майстерності, а педагогічну творчість — його рушійною силою.

Дослідницею Н. Лосевою [44] доведено, що онтологічними і гносеологічними основами самореалізації особистості є хаос і самоорганізованість, де хаос розуміємо як невизначеність зовнішнього середовища і внутрішнього світу — самоорганізацією, яка виявляється в упорядкуванні внутрішнього світу педагога; упорядкуванні всіх рівнів буття

і середовища відповідно до власної картини світу. Самореалізація уявляється ланцюгом, який містить: актуалізацію самоінтересу та самопізнання, самоідентифікацію, самовизначення в неоднозначних педагогічних ситуаціях, самопроєктування професійної діяльності, самовдосконалення.

Під час саморозвитку розкривається індивідуальність учителя. Індивідуальні особливості в педагогічній роботі виявляються у виборі предмета роботи, завдань і ситуацій, у ставленні до професійної діяльності, а також у виборі способів роботи. Ефективність самореалізації залежить від індивідуального стилю діяльності, який визначається природними, вродженими особливостями людини, сформованими якостями особистості, що виникли у процесі її взаємодії з предметним і соціальним середовищем. Індивідуальний стиль педагогічної діяльності формують три основних чинники: індивідуально-психологічні особливості педагога; специфіка педагогічної діяльності; індивідуальні та вікові відмінності учнів. Індивідуальний стиль педагогічної діяльності виявляється в: темпераменті (час і швидкість реакції, індивідуальний темп роботи, емоційна чуйність); характері реакцій на ті чи інші педагогічні ситуації; виборі методів навчання; доборі засобів виховання; стилі педагогічного спілкування; реагуванні на дії та вчинки учнів; манері поведінки; перевазі тих чи інших видів заохочень і покарань; застосуванні засобів психолого-педагогічного впливу на учнів. Усі чинники визначають види індивідуального стилю педагогічної діяльності: авторитарний, демократичний, ліберальний.

Індивідуальність педагога — вираження неповторності, самобутності особистості людини в роботі і професійному світогляді. Становлення індивідуальності означає здатність до індивідуального саморозвитку, самовіддачі здібностей на користь інших людей. Індивідуальність як цілісність особистості професіонала більш яскраво виявляється тоді, коли вона поєднується з високою духовністю, гуманістичною спрямованістю. Індивідуальність педагога — це основний фактор формування його авторитету в учнів [19, с. 116–117].

У дослідженні С. Юткало [83] термін «авторитет учителя» тлумачиться як професійний статус педагога, що визначає ступінь і силу педагогічного впливу на окремих учнів або групу, виявляється у повазі та довірі до вчителя, визнанні учнями його інтелектуальних, моральних якостей і переваг, здатності педагога спрямовувати думки, почуття, учинки учнів, добровільній готовності дослухатися до вказівок і порад учителя. Авторка наголошує на тому, що авторитет учителя, досліджуваного нею періоду, розглядався як уміння

не лише згуртовувати колектив класу у його навчальній та позакласній діяльності, але й як здатність педагога знайти підхід до кожного учня, розкрити його індивідуальність, допомагати знаходити компроміси щодо проблем вихованців у міжособистісних стосунках з іншими учнями, батьками, учителями.

Зміст професійної самореалізації складають знання й уміння вчителя. Учена А. Маркова [52] визначає такі вміння педагогічної діяльності:

- бачити в педагогічній ситуації проблему і формулювати її у вигляді педагогічної задачі; під час постановки педагогічної задачі орієнтуватися на учня як на активного співучасника педагогічного процесу, обирати оптимальне педагогічне рішення в умовах невизначеності, передбачати близькі та віддалені результати рішення;

- працювати зі змістом навчального матеріалу, визначати міжпредметні зв'язки, виявляти реальні навчальні можливості школярів, передбачати можливі перешкоди в їхньому розвитку, виходити з мотивації самих учнів у плануванні та організації педагогічного процесу;

- проектувати здійснення професійної самоосвіти та саморозвитку;

- обирати засоби оптимальної педагогічної комунікації, партнера у спілкуванні, володіти прийомами реалізації внутрішніх резервів; розуміти позицію іншого у спілкуванні, виявляти інтерес до його особистості, внутрішній стан іншої людини, володіти засобами невербальної комунікації, виявляти демократичний стиль керівництва;

- підтримувати стійку професійну позицію педагога, який усвідомлює значущість своєї професії, реалізовувати та розвивати власні педагогічні здібності, керувати власними емоційними станами; оцінювати власну професійну позицію, визначати свої сильні та слабкі сторони;

- усвідомлювати перспективу професійного розвитку, визначати особливості свого індивідуального стилю, максимально використовувати свій творчий потенціал;

- оцінювати продуктивність педагогічної діяльності, виявляти окремі показники вихованості та ефективності навчання, стимулювати готовність школярів до самоосвіти; оцінювати рівень вихованості учнів, створювати умови для стимуляції достатньо розвинутих рис особистості учнів.

Відповідно до головних положень рефлексивного підходу особливість педагогічної діяльності полягає в тому, що вона є спільною діяльністю, а учитель та учні постають суб'єктами спілкування. З такого погляду навчання і виховання виступають як творче спілкування вчителя та учня, результатом якого є формування не тільки знань і вмінь,

а й системи ставлення до себе, до інших, до світу. Організація спілкування на засадах партнерства вимагає педагогічної майстерності вчителя, його соціальної зрілості, діалогічності й толерантності [61].

Зміст виділених структурних складових професійної самореалізації учителів набуває функціональності в проявах творчої педагогічної діяльності, професійної компетентності.

На думку Н. Кузьміної [39], необхідно визначати, окрім структурних, ще й функціональні компоненти педагогічної системи. У Новому тлумачному словнику української мови (2008) термін «функція» означає «явище, яке залежить від іншого явища, є формою його виявлення і змінюється відповідно до його змін; робота кого-, чого-небудь, обов'язок, коло діяльності когось, чогось; обов'язок, повинність, місія» [56, с. 675].

Відповідно гностичний компонент пов'язаний із сферою знань педагога, а саме знаннями предмета, який він викладає, знання засобів педагогічної комунікації, психологічних особливостей учнів і особливостей власної діяльності. Проектувальний компонент містить близькі та перспективні цілі навчання і виховання, а також стратегії та засоби їх досягнення. Конструктивний компонент відображає особливості конструювання педагогом власної діяльності та діяльності учнів з урахуванням найближчих цілей навчання і виховання. Комунікативний компонент характеризує специфіку взаємодії вчителя з учнем при досягненні дидактичної мети. Організаційний компонент пов'язаний з уміннями організовувати діяльність учнів і власну діяльність.

У дослідженні розглядаються функції професійної самореалізації вчителя, які виділені в наукових працях І. Ісаєва і М. Ситникової [22, с. 70], а саме:

— актуалізації творчого потенціалу особистості вчителя, у свою чергу, творчість як спосіб самореалізації підтримує постійну готовність учителя до творчого виявлення самості у професійній діяльності, включає мобілізацію особистісного потенціалу, вольове розв'язання педагогічних завдань, пошуки нестандартних шляхів розв'язання ситуацій;

— орієнтування особистості вчителя на усвідомлення власної самоцінності та унікальності, тобто реалізація такої функції дозволяє вчителю здійснювати вибір найбільш цінних й унікальних якостей та використовувати їх відповідно до ситуації; завдяки творчості вчитель розкриває потенційні можливості, об'єктивує власну самість у професійній діяльності та робить її універсальною;

— розширення сфери самореалізації завдяки продуктивній творчій педагогічній діяльності;

— мобілізації здібностей і можливостей особистості до творчої діяльності, розвитку креативності й творчих здібностей;

— перетворення професійно-педагогічної культури у структуру внутрішнього плану свідомості учителя, формування педагогічного досвіду, створення нового світобачення;

— стимулювання переживання почуття задоволеності, успішної самореалізації та отримання продуктивних результатів.

У дослідженні В. Гриньової [15, с. 20] визначено функції педагогічної культури, які є близькими за змістом нашого дослідження. Зазначені функції (пізнавальна, гуманістична, виховна, комунікативна, діагностично-прогностична, нормативна, захисна) забезпечують реалізацію педагогічної культури, а їх виділення розкриває процесуальну сторону культури. На думку вітчизняної ученої, кожна з функцій зумовлює окремі види педагогічної культури, котрі можна представити як певні підсистеми, що мають власні компоненти і елементи. Проте кожна з них включає в себе систему знань і систему цінностей, а також способи діяльності щодо розв'язання адекватних завдань.

Посилаючись на той факт, що професійна самореалізація вчителя є відбиттям специфіки професії учителя, нагадаємо функції педагога. Традиційно на перше місце висувалася навчальна (дидактична) функція вчителя. Вважалося, що він як носій знань і вмінь передає учням знання, і чим більше володіє ними сам учитель, тим краще засвоюють науку учні. З часом, коли обсяг знань зріс до неможливості досягнути їх однією людиною, дидактична функція вчителя почала формулюватися так: не передавати знання, а вчити, як здобувати їх. Діяльність учителя не стільки в тому, що він несе інформацію школярам, скільки в умінні бути організатором її засвоєння, проводирем у лабіринті знань і вмінь.

Значну роль у діяльності вчителя відіграє розвивальна функція, суть якої полягає у створенні сприятливих умов для розвитку творчого потенціалу учня, для її саморозкриття, самоствердження. Не менш важливою є виховна функція вчителя. Бути вихователем — означає вміння трансформувати цілі, що їх поставило суспільство перед школою, в конкретні педагогічні завдання — формування необхідних якостей кожного школяра. Визначальним при цьому є, як вважає І. Бех, соціокультурний діалог у системі «педагог–дитина» на основі її розуміння, сприйняття і визнання [5]. Отже, виховна функція полягає в організації діяльності, спрямованої на усвідомлення вихованцем себе як особистості, створення умов для самовизначення й самовираження.

Наступною функцією вчителя є спонукання учнів до самовиховання. Проте самовихованням має займатися сам учитель. Як зазначає

В. Смагін [62, с. 36], самовиховання є складним процесом, у якому виявляється увесь духовний світ людини, взаємодіють мораль, інтелект, воля та емоції. Для того, щоб займатися самовихованням, потрібно добре усвідомлювати самого себе як особистість, усвідомлювати своє місце в суспільстві, визначати відповідність своїх якостей його потребам. Самовиховання також неможливе без активної позиції особистості по відношенню до себе і своєї діяльності. При цьому чітко визначаються сили і можливості, достоїнства і недоліки, накреслюється програма своєї діяльності, свідомо змінюються якості відповідно до своєї праці і особистих потреб.

Процес навчання і виховання вчитель організовує у співдружності з сім'єю, громадськістю. Учитель має домагатися єдності своїх вимог з вимогами сім'ї, що стає можливим за умови реалізації громадсько-педагогічної функції. Учитель здійснює таку функцію, відвідуючи домівку учня, під час проведення батьківських зборів [61, с. 13].

У такий спосіб відзначимо важливу роль творчих здібностей учителя, які є рушійною силою його творчої самореалізації. Доцільно згадати відомого вітчизняного педагога Ю. Львову [45], на думку якої творчий учитель має усвідомлювати теоретичну, наукову та практичну цінність новітніх досягнень педагогічної та психологічної науки, методики з навчальних предметів. Більша частина роздумів, накреслень, розрахунків учителя, як вважає авторка, зосереджена на виборі методичних способів, які мають зробити урок ефективним. Так, творчий задум учитель починає реалізовувати, обираючи методичні способи вивчення програмного матеріалу, потім вимальовувати інші його компоненти, а саме: перевірка засвоєння попереднього матеріалу, методика закріплення, характер домашнього завдання. Специфіка творчості вчителя полягає в доборі методичних прийомів під час розробки задуму уроку.

Проте педагогічна діяльність є специфічною, оскільки досвід передається молодому поколінню. І тому суть професійної діяльності полягає в тому, щоб навчити творчості школярів, спонукати їх до максимально повної самореалізації у шкільному віці. Наведемо приклад творчих уроків І. Волкова [61]. Відомий педагог залучав дітей до різноманітної діяльності завдяки спеціально підібраним видам практичних робіт, виробляв гнучкі вміння, які давали змогу учням швидко освоювати нові види праці, розвивав кмітливість і швидкість реакції під час розв'язування різних нових завдань, пов'язаних із практичною діяльністю. Особливої уваги І. Волков приділяв індивідуальному підходу, бо навіть першокласники через різні причини відрізняються

один від одного й рівнем розумового розвитку, й інтересами, і здібностями, і психічними характеристиками. «Пробудити закладене в кожній дитині творче начало, навчити працювати, допомогти зрозуміти і знайти себе, зробити перші кроки у творчості для радісного, щасливого і наповненого життя — до цього і прагнемо ми в міру власних сил і здібностей, організовуючи наші уроки» [61, с. 445].

Зв'язок педагогічної творчості й самореалізації особистості наведено у працях І. Харкавців, яка вважає, що педагогічна творчість є також «творчим розпредметненням» цінностей і технологій педагогічної діяльності, наповненням особистісним смислом. «Саме через творчість розпредметнення результатів попередньої діяльності супроводжується внесенням у неї нового змісту, що істотно змінює зміст. Повсякденні вимоги творчого розв'язання різних, нестандартних навчальних і виховних завдань, які зазвичай важко передбачити, роблять педагогічний процес персоніфікованим особистими якостями педагога і учнів, сповненим елементами імпровізації, які суттєво коригують будь-який заздалегідь підготовлений проект майбутньої педагогічної діяльності» [81, с. 3].

На основі проведеного дослідження О. Мальнева [47] стверджує, що для сучасного вчителя важливо знайти індивідуальний спосіб застосування нових прийомів, засобів, форм навчання і виховання школярів. До сутнісних характеристик сучасного педагога авторка відносить діалогічність, що виявляється в уміннях знаходити шляхи розв'язання суперечностей стосовно іншої людини як моральної цінності; творчість, яка пов'язана з уміннями педагога проектувати й реалізовувати освітній процес з урахуванням особливостей його суб'єктів і конкретної ситуації, у якій розгортається сам процес; самоосвіта, що виявляється в уміннях педагога здійснювати рефлексію професійної діяльності, безперервні процеси саморозвитку й самовдосконалення. Заявлена діалогічність передбачає особливий тип педагогічних відносин, побудова яких ґрунтується на принципах співробітництва, співтворчості, взаємоповаги й взаєморозуміння; специфічну форму педагогічного спілкування, яке має на меті духовне єднання, а результатом — особливу форму педагогічної взаємодії. Цілком ймовірно, що організація педагогічної взаємодії на основі діалогічності стає основою для взаємного збагачення, самопізнання, саморозвитку, слугує повному розкриттю індивідуального творчого потенціалу вчителів та учнів.

У який спосіб ми б не говорили про сучасного вчителя, його професійну самореалізацію та шляхи її ефективного здійснення, важливими залишаються комунікативні вміння й здібності вчителя. У визнаній

серед освітян праці «Учителів про педагогічне спілкування» (В. Кан-Калик) йдеться про комунікабельність, соціальну спорідненість, альтруїстичні тенденції вчителя. На наш погляд, праці такого рангу не набувають статусу «застарілих». Нині такі якості вчителя є важливими в побудові гармонійних відносин з учнями, створення для них умов самореалізації й постійного саморозвитку. Погоджуємося з педагогом у тому, що серед освітян і керівників є такі, які некомунікабельні або малокомунікабельні. Розділяємо думки щодо особистої природи людини, яка є основою професійної самореалізації вчителя. Дійсно, професійній самореалізації вчителів заважає роздратованість, стомлюваність, що породжується комунікативними бар'єрами. Схильність до спілкування педагог розглядає як поєднання потреби у спілкуванні, доброго емоційного самопочуття до, під час та після спілкування, комунікативних навичок та вмінь. У альтруїстичних емоціях вирізняє бажання давати радість усім, з ким людина спілкується, співпереживання радості з іншим [27].

До засобів професійної самореалізації вчителів віднесемо такі чинники, за допомогою яких розкривається і реалізується людська природа, тобто вони виступають чинниками впливу на самість. Самонавчання розглядаємо як засіб самовдосконалення вчителем особистісно-значимих способів його педагогічної діяльності, який позитивно впливає на засвоєння знань, зміни і створення нових структур. Самовиховання як самозміни, яким сприяють самоаналіз, постановка мети, періодичність. Самоосвіта як вольові зусилля з метою розширення власних знань і вмінь.

На основі результатів аналізу наукової літератури [9; 16; 24; 26; 31; 59; 64; 65; 72; 79], зазначимо, що до засобів стимулювання творчої самореалізації особистості дослідниками віднесено: інтеграцію профілізації та диференціації навчання; впровадження інтегрованих уроків; використання евристичної технології навчання; запровадження системи групових, індивідуальних та масових форм діяльності, до участі в яких залучається максимальна кількість учнів школи; організацію освітнього процесу проектування і реалізації багаторівневих програм додаткової освіти, які дозволяють враховувати рівень розвитку підлітків і надають можливість проявити суб'єктну позицію через вільний вибір видів діяльності та добровільне засвоєння соціальних ролей); конструювання і реалізацію індивідуальних освітніх траєкторій учнів; впровадження предметно-урочної системи навчання, яка найбільш оптимально пристосовує навчальний курс, темп, методи викладання до індивідуальних особливостей

учня та уможлиблює формування груп із учнів однієї паралелі для вивчення певних шкільних дисциплін на різних рівнях (ускладнений, збагачений, базовий, компенсаційний); здійснення індивідуального і диференціального підходу до навчання учнів через творчість, як в урочний так і позаурочний час, які базуються на інтересах, потребах та індивідуальних особливостях дітей; навчання учнів через творчість шляхом залучення до роботи творчих лабораторій та наукового товариства.

Учені С. Гармаш, Л. Калашнікова, Л. Рибалко [26] відносять до засобів самореалізації особистості дитини класну годину, однак підготовка й проведення її вимагають високого рівня професійної самореалізації учителя. Дослідники, а саме С. Кіриченко, Т. Куценко [29; 30; 40], відносять до засобів професійної самореалізації учителів прийоми, методи, форми освітньо-проектної, методичної роботи ЗНЗ; Н. Мараховська [50] наводить приклад проведення арт-терапевтичного тренінгу, який сприяє самопізнанню особистості; Є. Голобородько [13] вважає, що акмеологічному розвитку вчителів має сприяти позитивна атмосфера, яка створюється у процесі неперервної освіти. Це проведення круглих столів, науково-методичних семінарів, читальні, зустрічей, наукових конференцій з відомими педагогічними працівниками, на яких поширюються ідеї педагогічної акмеології, розкривається значущість розвитку особистості впродовж життя.

Вищеназвані вчені вбачають тісний зв'язок між рівнем професійної самореалізації учителя та самореалізації учнів, і тому приділяють увагу наступним чинникам: 1) створенню умов для самореалізації учнів у різних видах діяльності, виявлення індивідуальних особливостей, спонукання до самовиявлення творчих здібностей; 2) організації процесу засвоєння нової інформації, яка розширює світогляд учнів, виводить учителя за межі відомого; 3) проведенню профорієнтації школярів, у процесі якої головні акценти розставляються на їхнє самовираження і самоствердження в житті.

Таким чином, суть професійної самореалізації учителів загальноосвітніх навчальних закладів розкрито з позиції акмеологічних ідей розвитку особистості, досягнення ідеалу досконалості, вдосконалення акме через професіоналізм. Виявлено структуру та функції професійної самореалізації учителя, які відбивають особливості пізнання й розкриття професійно-педагогічного потенціалу в різних видах педагогічної діяльності, відносини з учнями на партнерських засадах.

ДЖЕРЕЛА

1. Адлер А. Индивидуальная психология / А. Адлер // История зарубежной психологии / ред. П.Я. Гальперин, А.Н. Ждан. — М. : Изд-во МГУ, 1986. — С. 131–140.
2. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1968. — 339 с.
3. Армейська Л. Модернізація підходів до організаційно-методичної роботи та мотивація педагогічних працівників до підвищення професійної компетентності / Л. Армейська // Науково-практичний освітньо-популярний журнал «Імідж сучасного педагога». — № 9 (108). — С. 17–19.
4. Белкин А.С. Ситуация успеха: как ее достичь / А.С. Белкин. — М. : Просвещение, 1991. — С. 30–78.
5. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання / І.Д. Бех. — Київ, 1998. — С. 197.
6. Біла книга національної освіти України / Акад. пед. наук України ; за ред. В.Г. Кременя. — Київ, 2009. — 185 с.
7. Білик Н.І. Новаторство в контексті глобалізації освітньої системи підвищення кваліфікації педагогічних працівників / Н.І. Білик // Мультидисциплінарні академічні дослідження і глобальні інновації: гуманітарні та соціальні науки : зб. тез I Міжнар. наук.-практ. конф. (MARGINSS 2015) (Київ, 10–11 верес. 2015 р.). — Київ, 2015. — С. 11–15.
8. Вакуленко В.М. Акмеологічний підхід у теорії й практиці вищої педагогічної освіти України, Білорусі, Росії (порівняльний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В.М. Вакуленко. — Луганськ, 2008. — 44 с.
9. Васильєва О.А. Професійна діяльність вчителя і основи самореалізації / О.А. Васильєва // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. праць / ред. : Т.І. Сущенко (відп. ред.) та ін. — Київ ; Запоріжжя, 2006. — С. 83–90.
10. Василюк А.В. Педагогічний словник-лексикон. Англо-український. — Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2004. — С. 154.
11. Великий тлумачний словник української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. — К. : Ірпінь : ВТФ Перун, 2004. — С. 1018.
12. Выготский Л.С. Собрание сочинений : в 6 т. / Л.С. Выготский. — М. : Педагогика, 1982. — Т. 1 : Вопросы теории и истории психологии. — 487 с.
13. Голобородько Є.П. Особливості акмеологічного розвитку учителя в системі післядипломної освіти / Є.П. Голобородько // Акмеологія — наука XXI століття : матер. IV Міжнародної наук.-практ. конф. (Київ, 30 трав. 2014 р.) / М-во освіти і науки України, Укр. Акад. Акмеол. Наук, м. Київ, ун-т ім. Б. Грінченка : редкол. : В.О. Огнев'юк, В.М. Антонов, О.А. Дубасенюк та ін. — Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2014. — С. 270–278.
14. Гречаник О.Є. Формування акмеологічної компетентності вчителя в системі післядипломної педагогічної освіти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О.Є. Гречаник. — Харків, 2012. — 20 с.

15. Гриньова В.М. Формування педагогічної культури майбутнього вчителя (теоретичний та методичний аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / В.М. Гриньова. — Київ, 2001. — 45 с.
16. Громова Н.В. Творча самореалізація старшокласників в евристичному навчанні предметів гуманітарного циклу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.09 «Теорія навчання» / Н.В. Громова. — Харків, 2014. — 20 с.
17. Гусак О.Г. Педагогічна технологія створення ситуацій успіху майбутнього вчителя у професійній підготовці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О.Г. Гусак. — Харків, 2011. — 20 с.
18. Єрмак Ю.І. Професійне самопізнання майбутнього вчителя в процесі фахової підготовки : автореф. дис. на здобуття канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Ю.І. Єрмак. — Харків, 2014. — 20 с.
19. Жигірь В.І. Професійна педагогіка : навч. посіб. / В.І. Жигірь, О.А. Чернега ; за ред. М.В. Вачевського. — К. : ТОВ «Кондор», 2012. — 336 с.
20. Закон України «Про вищу освіту» від 01. 07. 2014 № 1556-VII.
21. Зеленюк В.В. Ціннісні орієнтири та вектори трансформації післядипломної педагогічної освіти в Україні / В.В. Зеленюк // Імідж сучасного педагога. — № 8(147). — С. 3–5.
22. Исаев И.Ф. Творческая самореализация учителя: культурологический подход : учеб. пособие / И.Ф. Исаев, М.И. Сытникова. — М. ; Белгород : Изд-во БГУ, 1999. — 224 с.
23. Ишмухаметов Р.Р. Проблемы самореализации личности / Р.Р. Ишмухаметов. — М. : Красанд, 2010. — 104 с.
24. Іонова І.М. Педагогічні умови творчої самореалізації старшокласників у процесі навчальної проектної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.09 «Теорія навчання» / І.М. Іонова. — Харків, 2014. — 20 с.
25. Історія філософії. Словник / за заг. ред. докт. філос. наук, проф. В.І. Ярошовця. — 2-ге вид., перероб. — К. : Знання України, 2012. — 1087 с.
26. Калашнікова Л.М. Самореалізація особистості учня в позакласній виховній роботі : навч.-метод. посіб. для вищих навч. пед. закл. / Л.М. Калашнікова, Л.С. Рибалко, С.А. Гармаш. — Харків : ХНПУ, 2006. — 100 с.
27. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении / В.А. Кан-Калик. — М. : Просвещение, 1987. — С. 46–60.
28. Карпова Л.Г. Формування професійної компетентності вчителя загальноосвітньої школи : автореф. дис. на здобуття канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л.Г. Карпова. — Харків, 2004. — 20 с.
29. Кіриченко С.В. Професійна самореалізація вчителів в освітньо-проектній діяльності / С.В. Кіриченко // Вища і середня школа в умовах сучасних викликів : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 17 трав. 2016 р.) / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. — Харків : «Смугаста типографія», 2016. — С. 234–238.

30. Кіриченко С.В. Професійна самореалізація вчителів старшої школи засобами освітньо-проектної діяльності / С.В. Кіриченко // Імідж сучасного педагога. — № 5(164). — 2016. — С. 16–18.
31. Ковальова А.В. Педагогічні умови самореалізації старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / А.В. Ковальова. — Луганськ, 2005. — 20 с.
32. Коджаспирова Г.И. Педагогический словарь : для студ. высших и сред. пед. учеб. заведений / Г.М. Коджаспирова, А.Ю. Коджаспиров. — 2-е изд., стер. — М. : Издательский центр «Академия», 2005. — С. 176.
33. Колодницька О.Д. Стимулювання професійного саморозвитку майбутнього вчителя гуманітарного профілю засобами проектних технологій : автореф. дис. на здобуття канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О.Д. Колодницька. — Хмельницький, 2012. — 20 с.
34. Коростылева Л.П. Психология самореализации личности / Л.П. Коростылева. — СПб., 2003. — 200 с.
35. Короткий термінологічний словник з педагогіки / уклад. : С.Г. Мельничук, О.С. Радул, Т.Я. Довга, С.В. Омеляненко ; Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В.В. Винниченка. — Кіровоград, 2004. — С. 36.
36. Кравець Л.М. Виховання саморефлексії у студентів вищих педагогічних навчальних закладів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / Л.М. Кравець. — Луганськ, 2009. — 20 с.
37. Кремень В. Інноваційна людина як мета сучасної освіти / В. Кремень // Філософія освіти. — № 1(12). — 2013. — С. 1–21.
38. Крижановська З.Ю. Мотиваційні чинники професійної самореалізації фахівців дошкільних закладів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / З.Ю. Крижановська. — Луцьк, 2011. — 20 с.
39. Кузьмина Н.Ф. Очерки психологии труда учителя / Н.Ф. Кузьмина. — Л., 1967. — С. 54–62.
40. Куценко Т.В. Професійна самореалізація вчителів у системі методичної роботи / Т.В. Куценко // Вища і середня школа в умовах сучасних викликів : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 17 трав. 2016 р.) / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. — Харків : «Смугаста типографія», 2016. — С. 238–243.
41. Левченко Л.С. Творча самореалізація старшокласників у науково-дослідницькій діяльності шкіл нового типу : дис. канд. пед. наук : 13.00.01 / Л.С. Левченко. — Харків, 1999. — 193 с.
42. Леонтьев Д.А. Самореализация и сущностные силы человека / Д.А. Леонтьев // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии : сб. статей / под ред. Д.А. Леонтьева, В.Г. Щур. — М. : Смысл, 1997. — С. 156–176.
43. Лисовенко Г.В. Самоаналіз як інструмент підвищення ефективності уроку / Г.В. Лисовенко // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. праць. ; за заг. ред. В.І. Сипченка. — Вип. XXII. — Слов'янськ : Вид. центр СДПУ, 2004. — С. 124–130.

44. Лосева Н.М. Самореалізація особистості викладача вищого навчального закладу як загальнопедагогічна проблема : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Н.М. Лосева. — Харків, 2007. — 43 с.
45. Львова Ю.Л. Творческая лаборатория учителя / Ю.Л. Львова. — М. : Просвещение, 1985. — С. 19–44.
46. Максимова В.Н. Акмеология последипломного образования педагога : монография / В.Н. Максимова, Н.М. Полетаева. — Спб. : ГНУ «ИОВ РАО», 2004. — 228 с.
47. Мальнева О.В. Сутнісні характеристики сучасного педагога / О.В. Мальнева // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. праць / редкол. : Т.І. Сущенко (голов. ред.) та ін. — Запоріжжя, 2009. — Вип. 55. — С. 190–194.
48. Мандражи О.А. Підготовка вчителів до інноваційної діяльності / О.А. Мандражи // Матеріали школи молодих учених з педагогіки і психології : зб. наук. доповідей. — Харків, 2005. — С. 35–40.
49. Маралов В.Г. Основы самопознания и саморазвития : учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений / В.Г. Маралов. — М. : Изд. Центр «Академия», 2002. — 256 с.
50. Мараховська Н.В. Проведення арт-терапевтичного тренінгу як спосіб розвитку професійного самопізнання майбутніх психологів / Н.В. Мараховська // Молодий вчений : наук. журн. — Херсон, 2016. — № 1. — С. 78–81.
51. Мариновська О. Теорія і практика впровадження інновацій у післядипломній освіті: розвиток професійної компетентності вчителя / Оксана Мариновська // Обрії : наук.-пед. журнал. — 2013. — № 1(36). — С. 27–31.
52. Маркова А.К. Психология труда учителя / А.К. Маркова. — М., 1993. — 191 с.
53. Маслоу А. Самоактуализация личности и образование : пер. с англ. / А. Маслоу. — Киев : Освіта, 1994. — 130 с.
54. Москальова Я.Ю. Педагогічні умови саморозвитку майбутнього вчителя гуманітарного профілю у процесі професійної підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Я.Ю. Москальова. — Харків, 2015. — 20 с.
55. Муляр В.И. Самореализация личности как социальный процесс: методол.-социол. аспект : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филос. наук / В.И. Муляр. — Киев, 1990. — 16 с.
56. Новий тлумачний словник української мови / уклад. В. Яременко, О. Сліпущко. — Т. 3. П–Я. — Київ : Вид-во «Аконіт», 2008. — С. 104, 467, 675.
57. Огнев'юк В.О. Акме-особистість, акме-суспільство, акме-країна / В.О. Огнев'юк // Акмеологія — наука XXI століття : матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф., 30 трав. 2014 р., м. Київ / М-во освіти і науки України, Укр. академ. акмеол. наук, м. Київ, ун-т ім. Б. Грінченка : редкол. : В.О. Огнев'юк, В.М. Антонов, О.А. Дубасенюк та ін. — Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2014. — С. 3–19.
58. Орлов Ю. Восхождение к индивидуальности : кн. для учителя / Ю. Орлов. — М. : Просвещение, 1991. — 286 с.

59. Основи педагогічної майстерності. Вступ до вчительської професії : навч.-метод. посіб. для вищ. навч. пед. закл. України / уклад. Л.С. Рибалко, Л.Б. Пасько ; за заг. ред. докт. пед. наук, проф.. С.Т. Золотухіної. — Харків : ХДПУ, 2004. — 117 с.
60. Педагогический энциклопедический словарь / главный ред. Б.М. Бим-Бам ; редкол. : М.М. Безруких, В.А. Болотов, Л.С. Глебова и др. — М. : Большая российская энциклопедия, 2002. — С. 528.
61. Педагогічна майстерність : хрестоматія : навч. посіб. / упоряд. : І.А. Зязюн, Н.Г. Базилевич, Т.Г. Дмитренко та ін. ; за заг. ред. І.А. Зязюна. — Київ : СПД Богданова А.М., 2008. — 462 с.
62. Педагогічна майстерність учителя : навч. посіб. / за ред. проф. В.М. Гриньової, С.Т. Золотухіної. — Вид. 2-е, випр. і доп. — Харків : «ОВС», 2006. — 224 с.
63. Рибалко Л.С. Методолого-теоретичні засади професійно-педагогічної самореалізації майбутнього вчителя (акмеологічний аспект) : монографія / Л.С. Рибалко. — Запоріжжя : ЗДМУ, 2007. — 442 с.
64. Рибалко Л.С. Акмеологічні засади професійної самореалізації учителя / Л.С. Рибалко // Вища і середня школа в умовах сучасних викликів : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 17 трав. 2016 р.) / Харк. нац. пед.-ун-т ім. Г.С. Сковороди. — Харків : «Смугаста типографія», 2016. — С. 274–279.
65. Рибалко Л.С. Акмеологічні перспективи самореалізації вчителя образотворчого мистецтва : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл., в яких здійснюється підготовка пед. працівн. / Л.С. Рибалко ; за заг. ред. проф. Г.Є. Гребенюка. — Ялта : Рекламна агенція «ГІД» КГУ, 2010. — 230 с.
66. Рибалко Л.С. Формування акмеологічної позиції майбутнього вчителя в процесі фахової підготовки : монографія / Л.С. Рибалко, Г.С. Коваленко. — Харків : Цифрова друкарня № 1, 2013. — 190 с.
67. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию, становление человека / К. Роджерс ; пер. с англ. — М. : Изд. Группа «Прогресс» : Универс, 1994. — 480 с.
68. Рубинштейн С.Л. Принцип творческой самодеятельности (к философским основам современной педагогики) / С.Л. Рубинштейн // Вопросы психологии. — 1986. — № 4. — С. 101–108.
69. Самохіна Н.М. Професійно-творча самореалізація майбутніх учителів музики в освітньо-виховному середовищі вишу : монографія / Н.М. Самохіна ; Держ. закл. Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. — Луганськ : Вид-во ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2013. — 371 с.
70. Сергеева К.М. Методичні засади професійної самореалізації магістрів музично-педагогічної освіти в процесі інструментальної підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / К.М. Сергеева. — Київ, 2012. — 20 с.
71. Социологический энциклопедический словарь : на русском, английском, немецком, французском и чешском языках / ред. Г.В. Осипов. — М. : ИНФРА М-НОРМА, 1998. — С. 292.
72. Сущенко А. Примноження гуманістичного потенціалу вчителя та його самореалізація у педагогічній діяльності / А. Сущенко // Рід. шк. — 2005. — № 4. — С. 49–53.

73. Сущенко Л.О. Шляхи розвитку професійно-педагогічного потенціалу вчителя / Л.О. Сущенко // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. праць / ред. : Т.І. Сущенко (відп. ред.) та ін. — Київ ; Запоріжжя, 2006. — С. 20–24.
74. Теплов Б.М. Психология и психофизиология индивидуальных различий : зб. психол. тр. / Б.М. Теплов ; под ред. М.Г. Ярошевского. — М. : МПСИ ; Воронеж : МОДЭК, 2004. — 639 с.
75. Томан Іржі. Як удосконалювати себе : пер. з чес. / Іржі Томан. — К. : Політвидав України, 1984. — С. 236–237.
76. Философский энциклопедический словарь. — М. : ИНФРА, 1997. — 576 с.
77. Філософія. Словник: персоналії, категорії, поняття та терміни / Б.С. Бліхар, Х.М. Войтович, Н.В. Гайворонюк, М.П. Гетьманчук, О.В. Гришук та ін. ; [за ред. М.П. Гетьманчука]. — Львів : ЛьвДУВС, 2010. — 228 с.
78. Фицула М.М. Вступ до педагогічної професії : навч. посіб. для студ. вищ. пед. навч. заклад. освіти / М.М. Фицула. — Вид. 3-тє, перероб. і доп. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2007. — 168 с.
79. Фоменко К.М. Педагогічні умови духовної самореалізації старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / К.М. Фоменко. — Луганськ, 2004. — 20 с.
80. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. — М. : Прогресс, 1990. — 368 с.
81. Харкавців І.Р. Розвиток педагогічної творчості вчителів у процесі професійної самореалізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / І.Р. Харкавців. — Київ, 2010. — 22 с.
82. Шапаренко Х.А. Формування професійної компетентності майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів на засадах акмеологічного підходу : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Х.А. Шапаренко. — Харків, 2008. — 20 с.
83. Юткало С.Ю. Проблема авторитету вчителя у вітчизняній педагогічній думці другої половини ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / С.Ю. Юткало. — Харків, 2015. — 20 с.
84. Dictionary of psychology / ed. by J. D. Chaplin. — 1971. — P. 537.
85. The Oxford reference dictionary / ed. by Joyce M. Hawkins ; illustrations edited by susan le roux. — New York : Oxford University, 1986. — P. 751.
86. A Comprehensive Dictionary of psychological and psychoanalytical terms a gwide to usage / Ed. by V. Horall. — New York; London; Toronto, 1958. — P. 488.
87. The Oxford English Dictionary. Second edition / Prepared by J. A. Simpson and S.C. Wein. — Oxford, 1989. — Vol. 14. — P. 921.
88. The Oxford Encyclopedic English Dictionary / ed. by Joyce M. Hawkins and Robert Allen. — Oxford : Oxford University Press, 1991. — P. 1317.